

Владета ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт
Београд

Гордана ГАВРИЋ**

Задужбина Светог манастира Хиландара
Београд

ЦРКВЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ УТВРЂЕЊИМА И ГРАДСКИМ НАСЕЉИМА (XII–XV ВЕК): ИЗАБРАНИ ПРИМЕРИ

Анстракт: Полазећи од чињенице да је у српској средњовековној држави паралелно егзистирало више типова градова: стари византијски градови, рударска градска насеља, престони градови, утврђења са подграђем и трговишта, аутори представљају различите примере заснивања цркава у утврђењима или изван њих, потцртавајући *производњу простора* са хришћанским обележјем као њихово битно одређење. На изабраним примерима, као што су Маглич, Крушевац, Смедерево, Ново Брдо или Милешевац, очитују се разлике како у позиционирању сакралних грађевина, тако и у њиховој намени.

Кључне речи: хришћанство, црква, утврђење, град, средњи век

Abstract: Starting from the fact that several types of cities existed in parallel in the Serbian medieval state: old Byzantine cities, mining urban settlements, capital cities, fortifications with suburbs and marketplaces, the authors present different examples of the establishment of churches within or outside fortifications, underlining *the production of space* with a Christian feature as their important designation. The selected examples, such as Maglič, Kruševac, Smederevo, Novo Brdo or Mileševac show differences both in terms of the positioning of sacral edifices and their purpose.

Keywords: Christianity, church, fortification, city, Middle Ages

Ослањајући се на резултате истраживања материјалних остатака средњовековног периода, истраживачи покушавају да боље сагледају дух епохе коју је хришћанство суштински обележило. Теологија је предста-

* vladeta.petrovic@iib.ac.rs

** jovana.goca@gmail.com

вљала апсолутно знање и „највише уопштавање” социјалне праксе средњовековног човека, како би то дефинисао Александар Гуревич. „Она је давала свежажећи знаковни систем чијим су терминима чланови феудалног друштва сазнавали себе и свој свет, и налазили његову утемељеност и објашњење.”¹ У складу са хришћанским поимањем васељене, владари и властела су посвећивали пажњу како овоземаљском животу, тако и оном другом метафизичком, дубоко верујући да без њега нема вечног живота. Отуда произилази и основни смисао заснивања храмова и манастира, искупљење грехова на Страшном суду, где ктитора пред Христом заступа управо патрон храма. Често су у повељама и натписима наводили разлоге заснивања својих задужбина које су богато даривали.²

У старосрпској писаној грађи постоје бројни примери који сведоче о томе колики је био значај вере и молитве у свести средњовековног човека у српским земљама. Иако су постали топос наше средњовековне писане речи, овом приликом ћемо навести само поједине упечатљиве примере, попут молитве у Звечану и вере краља Милутина. *Изабрани правоверни јереј* Стефана Немање, пред битку код Пантина, *творио* је ноћну и дневну службу у Цркви Светог Ђорђа у тврђави Звечану, молећи Светог Ђорђа за помоћ у предстојећој бици.³ О томе на који начин је краљ Милутин бринуо о правоверној вери дивно је описао његов савременик, архиепископ Данило II у Житију краља Милутина, говорећи да је *Добар пастир умних оваца целе своје области, и њихов добри учитељ и наставник, зидатељ божаствених цркава, и не само зидатељ, но и палих (цркава) обновитељ, у намери да све приведе ка истинитој вери тако да се прочуло његово име у све народе и царства.*⁴

¹ Видети Арон Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994, 28.

² Више пута се у аренгама српских средњовековних повеља истиче да је добро чинити црквама и манастирима. Видети Станоје Станојевић, „Аренга (проемиум)”, *Глас СКА* 94 (1914) 192–229, 224–225. У аренги једне повеље краља Милутина манастиру Хиландару истиче се: *Стога се и ја, ако сам и унижен грехољубљем, потрудих овај мали дарак да принесем пресветој Богородици – помоћници свим хришћанима који се у њу уздају, као што је и убога удовица дала две лепте владици својој Христу те је тиме задобила његову дубоку милост. Зато и ја, иако сам недостојан, надајући се да ћу убедити непринудиво милосрђе пречисте владичице наше Богородице да ме покрије ризом свој милости у судњи дан, дадох њеном манастиру који се налази у Светој гори, у Хиландару... Видети Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару, претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Стари српски архив* 9 (2010) 8–9.*

³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на српскословенком Томислав Јовановић, Београд 1999, 30, 31.

⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866, 105. Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 1988, 111.

У делу које представља врхунско остварење српске житијне књижевности, у Житију деспота Стефана Лазаревића, које је произашло из пера Константина Филозофа, истиче се да је кнез Лазар *саградио тврде градове*, и да је међу њима подигао Крушевац у коме је саградио *прекрасну цркву првомученику архиђакону Стефану*. Описујући даље изградњу утврђеног града Београда, Константин Филозоф наводи да је деспот Стефан богато обдарио митрополијску Цркву Успења Пречисте Богородице, да је изградио нову Цркву Три јерарха у намери да постане гробна црква београдских митрополита и да је сазидао странопријемницу за болесне, а у њој цркву посвећену Светом Николи Чудотворцу, архиепископу мирликијском.⁵ Аутор овог житија, добро упућен у различите сфере дворског живота, посебно наглашава да је владарима прва брига била *баш за оно што се тиче неба, за црквени мир и поредак*.⁶ О томе такође сведочи први члан Душановог законика, заснован на традицији византијског права, који гласи: *Најпре за хришћанство. Овим начином да се очисти хришћанство*. Дакле, по угледу на Јустинијанов кодекс и Василике, који почињу одредбама о хришћанској вери и Душанов законик почиње одредбом да се прво треба побринути за веру.⁷

У српској средњовековној држави постојало је више различитих типова градова који су паралелно егзистирали: стари византијски градови, рударска градска насеља, престони градови, утврђења са подграђем и трговишта. Сваки од њих чинио је посебно организовану целину у оквиру, које су се развијале различите функције насеља: верске, привредне, социјалне и политичке које су се јасно рефлектовале у њиховој урбаној структури. Посебну димензију сваком типу града давало је хришћанство које нам је у наслеђе оставило бројне цркве подигнуте у насељима широм српских земаља. *Производња простора*⁸ са хришћанским обележјем постала је константа српске средњовековне историје, тако да нема градског насеља без цркве, нити града без црквене јурисдикције.

⁵ Ватрослав Јагић, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 287. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2009, 59–60.

⁶ В. Јагић, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, 259. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 29.

⁷ Чланови од 1 до 37 Душановог законика преузети су из Василика. Видети Александар Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 171–172.

⁸ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Cambridge 1991. Megan Cassidy-Welch, „Space and Place in Medieval Contexts”, *Parergon* 27.2 (210) 1–12.

У време владавине династије Немањића није постојало једно јединствено престоно место, у класичном смислу говорећи, већ су владари боравили у својим различитим дворovima, од којих су се поједини налазили у најзначајнијим градовима. За разлику од западних краљева који су столовали у својим замковима, српски владари са својом свитом нису континуирано боравили у утврђеним градовима, већ су своје дворе организовали на различитим местима. Ипак, нека од ових насеља постала су централна места током појединих периода наше историје, као што је то био случај са премештањем средишта српске државе у Рашку, када централно место заузима град Рас. Ову позицију задржаће све до великих проширења државних граница, крајем 13. века.

За време краља Милутина помињу се његови дворovi Пауни, Неродимља (Породимља) и Штимља распоређени око несталиг Сврчинског језера из доба Немањића, као и двор Сврчин који се налазио на једном острву у наведеном језеру. Поред њих, познато је да је краљ имао дворе и у Призрену, Рибнику и Скадру. Након освајања пространих области на југу, центар државе се помера у Скопље, град у коме се 1346. године Душан крунише за цара и у коме се три године касније проглашава Законик. После распада Српског царства, обласни господари своје резиденције организују у најзначајнијим местима на својим територијама, тако да Крушевац постаје престоно место кнеза Лазара, Београд деспота Стефана Лазаревића, а Смедерево деспота Ђурђа Бранковића.

На археолошком локалитету Рас-Постење смештеном недалеко од катедре рашких епископа, Цркве светих апостола Петра и Павла (Петрова црква у Новом Пазару), откривени су архитектонски остаци палате, капеле и цркве која је обновљена у 9. веку.⁹ Све наведене грађевине подигнуте су унутар бедема, као што је то био случај и са крушевачком Црквом Светог Стефана, изграђеном унутар бедема Великог града (сл. 1).¹⁰ Престони град кнеза Лазара подигнут је недалеко од ушћа Расине у Западну Мораву, а на раскршћу важних средњовековних комуникација. У Крушевцу је најпре подигнут резиденцијални део кнеза Лазара, са њим истовремено

⁹ Душан Мркобрад, „Резултати археолошких и конзерваторских радова на утврђеном комплексу на Градини код Постења”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992) 65–68; Душан Мркобрад, „Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта”, у: *Међународни научни скуп Стефан Немања – Симеон Мироточиви*, ур. Јованка Калић, Београд 2000, 249–258, 254–255. Нажалост, на овом изузетно значајном археолошком локалитету истраживања су прекинута.

¹⁰ Мирко Ковачевић, „Профана архитектура средњовековног Крушевца”, у: *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд–Крушевац 1980, 13–29.

или мало касније дворска црква, данас позната као Лазарица (1374), а тек потом бедеми са кулама. Таква хронологија је сасвим разумљива ако се има у виду да су послови на изградњи бедема далеко комплекснији и дугорочнији од изградње зграда за становање. Подизање храмова је било условљено верским потребама владара и властеле, тако да је њихово подизање углавном пратило радове на изградњи стамбених објеката. Црква Светог Стефана у Крушевцу припада малобројној скупини цркава које су очуване унутар утврђења, будући да је већина њих страдала у немирним временима српске историје, посебно у турском периоду када су до темеља рушене или претваране у џамије. Дворска црква кнеза Лазара, са зналачки клесаном декоративном каменом пластиком, припада раним моравским споменицима тролисне основе сажетог типа, са три травеја и куполом над средњим травејом. Наглашеном вертикализму доприноси кула-звоник над припратом, са катихуменом и капелом. Изван крушевачког средњовековног обзића Малог и Великог града, крајем 14. и почетком 15. века формирано је пространо подграђе чије се границе не могу прецизно дефинисати јер се средњовековни објекти налазе испод савременог насеља које онемогућава археолошка истраживања.

Деспот Стефан је у Београду саградио више храмова: митрополијску Цркву Успења Пречисте Богородице, Цркву Три јерарха и Цркву Светог Николе Чудотворца у странопријемници за болесне.¹¹ У Смедеревском граду, највећем српском утврђењу, деспот Ђурађ Бранковић је у југоисточном делу Великог града подигао Цркву Благовештења¹², и то на старом култном месту, на коме се некада налазила црква из 11. века. Како је првобитна грађевина изгледала тешко је претпоставити, будући да је веома страдала током изградње новог деспотовог здања, а потом у време када су је Турци претворили у џамију. За разлику од позиције Благовештењског храма, придворна црква се налазила у Малом граду, где се налазио и деспотов двор, по мишљењу руководиоца археолошких истраживања, Млађана Цуњака.¹³ Проблем убикације смедеревских храмова заокупљао је пажњу и других истраживача, посебно Марка Поповића, који за разлику од М. Цуњака сматра да се Црква Благовештења не може поистовећивати са темељним остацима цркве која је откривена на 250 м удаљености од нових бедема, а у источном делу

¹¹ Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004, 12–13.

¹² Срђан Катић, „Митрополијска црква Благовештења у Смедереву”, *Историјски часопис* LXIX (2020) 107–126.

¹³ Млађан Цуњак, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 2011, 83–96.

Великог града (сл. 2).¹⁴ Претпоставља да је овде реч о дворском храму, с обзиром на просторну структуру која је тако организована да наос током литургије може примити владарску породицу, а припрата дворску свиту, будући да је централни простор веома мали.¹⁵ Једнобродни храм са полукружном олтарском апсидом на истоку и квадратном припратом на западу имао је правоугаоне певничке просторе и мали наос сведен на поткуполни простор услед непостојања травеја. Приликом ревизионих истраживања, уз бочне стране припрате откривени су параклиси тролисних основа.¹⁶ Дворска црква је, како се претпоставља, грађена истовремено са Малим градом, у периоду 1428–1430, изван обзића, да би се након изградње Великог града нашла у оквиру утврђења које је највероватније завршено 1434/1435, а сигурно пре турског освајања града 1439. Као аргумент да је дворска црква била подигнута пре зидина Великог града узима се чињеница да се у зидном платну Малог града налазе крстови формиран од низова опека који на симболичан начин највероватније означавају сакрални простор дворске цркве или неког другог храма у непосредној близини.¹⁷ Остаје непознато коју је функцију дворска црква могла имати у новоутврђеном деспотовом граду и где би могло бити седиште митрополита пре изградње Благовештењске цркве. На ова питања М. Поповић нуди два могућа одговора – један да би се седиште митрополије могло тражити у подграђу или на побрђима која гравитирају ушћу Језаве и други да је дворска црква могла послужити као привремено решење за седиште митрополије, на шта упућује проширење малог олтарског простора који се морао прилагодити архијерејском служењу. Сматра се, такође, да би Црква Успења Пресвете Богородице, која се данас налази на савременом гробљу недалеко од подграђа Смедеревског града, као једина сачувана црква из времена градње утврђења могла у неком времену служити као катедрални храм смедеревских митрополита.¹⁸ Неспорно је да је деспот Ђурађ Бранковић подигао катедралну цркву у свом престолном граду Смедереву по узору на Ресаву деспота Стефана Лазаревића, судећи по откривеним сполијама.¹⁹ Нажалост, где се она налазила и да ли је истовремено била и гробна црква

¹⁴ Марко Поповић, *Смедеревски град*, Београд, 2013, 52.

¹⁵ Исти, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 379.

¹⁶ М. Поповић, *Смедеревски град*, 51–52

¹⁷ Марко Поповић, „Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града”, *Старинар* 50 (2000) 214.

¹⁸ М. Поповић, *Смедеревски град*, 15.

¹⁹ М. Поповић, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, 383.

критора, услед недостатка археолошких података, остаје у сфери хипотеза. Деспотова црква је 1453. године добила велику реликвију, мошти Светог Луке које су положене пред олтаром са десне стране царских двери.²⁰

У српским земљама средњег века поједини већи градови су били значајна епископска и привредна средишта, попут Призрена и Новог Брда. У Призрену је епископска Црква Богородице Љевишке била смештена у самом градском насељу, а изван градских бедема.²¹ Иако је заузимала специфичан положај у насељу, пресудно је утицала на развој урбаних структура, што између осталог, потврђују трасе путева које су водиле из Приштине, Хвосна и Скадра управо ка тргу испред задужбине краља Милутина. Одатле су се путеви гранали ка осталим деловима средњовековног Призрена.²² Занимљиво је да су и остале средњовековне цркве у Призрену смештене унутар неутврђеног града, као што су властеоска црква Младена Владојевића, Црква Светог Спаса, Црква Светог Николе – звана Рајкова црква, Црква Светог Николе – звана Тутићева црква, задужбина Драгослава и Беле Тутић, Црква Светог Николе – звана Рајкова, Црква Светог Николе – звана Кораћева црква, Стара црква Светог Ђорђа – звана Руновића црква, задужбина браће Руновић, Црква Свете Недеље, некада посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, задужбина младог краља Марка. Поред наведених цркава, које су поуздано датоване у средњи век, постоје бројни остаци храмова за које се претпоставља да потичу из средњовековног периода или су пак познати на основу историјских извора, попут Цркве Светог Власија, Госпојинске цркве или Манастира Свете Варваре.²³

За разлику од Призрена који је био престони град, на простору средњовековне Србије већ од прве половине 13. века настају рударска градска насеља, захваљујући развоју рударства и металургије. На њихово формирање директно је утицао долазак немачких рудара Саса, који су отварали нове рудокопе или су обнављали старе. Међу насељима овог типа најстарије је било у Брскову, али су се по значају посебно истицали

²⁰ Даница Поповић, „Мошти Св. Луке – српска епизода”, у, иста, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, ур. Душан Батаковић, Београд 2006, 295–317.

²¹ Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963. Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

²² Серафим Николић, *Призрен од средњег века до савременог доба (урбанистичко-архитектонски развој)*, Приштина–Призрен 1998, 73.

²³ С. Николић, *Призрен од средњег века*, 101–112; Милан Ивановић, „Црквени споменици XIII–XX век”, у: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, ур. Атанасије Јевтић, Призрен–Београд 1987, 506–512.

Ново Брдо, Сребреница, Рудник и Плана. Ново Брдо је, ипак, надилазило све остале градове јер је прерасло у велики град који је био не само центар рударско металуршких послова, већ и административни, трговачки и занатски стожер. Богати рудници сребра обезбеђивали су како просперитет самом граду, тако и привредну стабилност државе у несигурним временима. Попут других рударских насеља, и Ново Брдо је поседовало сопствену територију, односно метох, те је у склопу града постојала зона централног градског насеља и зона рудокопа са мањим рударским насеобинама.²⁴

Ново Брдо је било утврђено градско насеље, састављено из три целине: Горњег града, Доњег града и подграђа. Цитадела (Горњи град) налазила се на врху заравњеног брега (сл. 3), а Доњи град западно од ње. У другој четвртини 14. века, у централном делу Горњег града подигнута је мала једнобродна црква са апсидом на источној страни (споља тространа, изнутра полукружна) и накнадно дозиданом припратом на западној. У рушевним остацима ове цркве, у најнижим зонама олтарског простора, сачувани су остаци живописа који се на основу аналогија са грачаничким соклом датује у 1320/1321. годину. Црква је страдала 1455. године након пада Новог Брда под турску власт, да би потом запустела и била претворена у амбар.²⁵

Доњи град је био двојако заштићен, обзиђем и ровом који се пружао паралелно са западним зидом, отварајући могућност прве одбране од непријатеља. Претпоставља се да је и у Доњем граду, поред профаних објеката, постојала црква која је страдала током османског освајања Новог Брда, будући да су пронађени секундарно употребљени делови једног сакралног објекта, попут моравске розете и дела портала са моравским преплетом.²⁶ Осим ове, у Доњем граду је постојала још једна скромнија црква, која нам је позната захваљујући њеним археолошким остацима. Имала је два асиметрична улаза и дубоку нишу на источној страни, за смештај икона и богослужбених предмета, што наводи на помисао да је реч о двоконфесионалној цркви подигнутој у време непосредно пре турског освајања Новог Брда.²⁷

У трећој новобрдској целини, у пространом подграђу смештеном источно од тврђаве на простору који није истраживан, већ је покривен

²⁴ Владета Петровић, „Градски метох”, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Сениша Мишић, Београд 2015, 142–143.

²⁵ Марко Поповић, Гордана Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020, 119–139.

²⁶ Исто, 199.

²⁷ Исто, 211.

само проспекцијом терена, уочени су бројни трагови камених објеката и некадашњих комуникација. У центру подграђа, сасвим природно, налазио се велики трг око кога су се радијално простирале улице. Недалеко од трга уздизала се катедрална Црква Светог Николе, једна од највећих српских средњовековних цркава (сл. 4). Тробродна грађевина са пространим нартексом, грађена у алтернацији тесаника црвене брече и зеленосмеђег андезита, по својој монументалности може се мерити једино са велелепним владарским задужбинама 14. века, Дечанима, Бањском и Светим архангелима код Призрена. С друге стране, појава плиткорезане камене декоративне пластике на фасадама катедралног храма, Светог Николу повезује са задужбинама кнеза Лазара, Лазарицом и Раваницом. Претпоставља се да је овој знаменитој православној цркви од самог заснивања било намењено да постане црквено седиште јер је највероватније поседовала катихумену изнад нартекса, попут катедралних храмова у епископским центрима (Жича, Пећка патријаршија, Богородица Хвостанска, Богородица Љевишка и Грачаница). Катедрална Црква Светог Николе била је, по свему судећи, седиште липљанско-грачаничких епископа који су некада носили и титулу новобрдских митрополита.²⁸

У подграђу је, осим катедралне Цркве Светог Николе, постојало још неколико мањих православних грађевина, од којих су поједине сачуване као рушевине, док на постојање других упућује специфична топонимија. Византијски обичај подизања мањих породичних задужбина²⁹ негован је и у средњовековној Србији, што потврђују наведене новобрдске црквице, као и мањи призренски храмови. Њихови ктитори били су или властелини или угледни и имућни грађани.³⁰ Постојање више цркава у подграђу Новог Брда је сасвим разумљиво, с обзиром на претпостављени број целокупног градског становништва овог мултиетничког града, који се кретао у распону од 8.000 до 10.000 становника, до кога је студиозном анализом архитектонских урбаних остатака дошао Мирко Ковачевић.³¹

²⁸ Марко Поповић, Игор Бјелић, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, Београд 2018, 213–217.

²⁹ Hans Buchwald, *Byzantine Town Planing – Does it Exist?*, in: *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)*, Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001), ed M. Grünbart-E. Kislinger-A. Mutehesius-D. Ch. Stathakopoulos (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 11= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschriften 356, Wien 2007) 71–73.

³⁰ Владета Петровић, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима”, *Наша прошлост* 12 (2011) 83–86.

³¹ Мирко Ковачевић, „Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда”, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. Милош Мацура, Београд 2001, 271–274.

Осим наведених цркава, у Новом Брду су према историјским изворима постојале и царинарница и болница. Пошто су мање цркве биле удаљене од утврђења и централног трга, претпоставља се да првобитни градски ареал није био прецизно омеђен и да је већина квартава гравитирала централном делу насеља.³² На Новом Брду су, поред већинског православног живља, привремено или стално боравили католици, Саси, Которани и Дубровчани, који су у склопу Доњег трга, а на километар удаљености од подграђа имали своју цркву, *Santa Maria in Novomonte*, познату као Сашка црква.³³ Осим ове главне католичке цркве изграђене у првој половини 14. века, у самом подграђу је некада постојала још једна, изграђена око 1380. године, чији остаци до данас нису откривени.³⁴ Ипак, у историјским изворима је остало забележено да се у обе католичке цркве служило све до 17. века. Познато је, такође, да су католици били организовани у склопу једне жупе и да су били под јурисдикцијом Которске бискупије.

У којој мери су били испреплетани обичаји католичког и православног становништва речито говори начин сахрањивања у катедралној Цркви Светог Николе, у којој су се угледни православни грађани Новог Брда сахрањивали у вишестажним зиданим гробницама, по угледу на католике из Приморја. Овакав начин сахрањивања могли су видети и у свом граду, у Сашкој цркви, где су почивали њихови католички суграђани.³⁵ Наведени начин сахрањивања био је редак у сепулкралној пракси српског становништва у унутрашњости земље, тако да се осим Новог Брда појављује само на још два локалитета, у параклису Цркве у Савову код Студенице и у припрати Цркве Ружице подно средњовековног града Милешевца. На оба локалитета реч је о двоетажним гробницама типа осаријума, с том разликом што је у Савову вертикална подела гробнице изведена постављањем решетке, док је у Ружици подела извршена каменим плочама.³⁶

³² Иван Здравковић, „Ново Брдо. Радови извршени 1952. године”, *Старинар* 5–6 (1954–1955) 251–264, 258. М. Поповић, Г. Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, 221.

³³ Исто, 221. Марко Поповић, „Сашка црква у Новом Брду – *Santa Maria in Novomonte*”, *Старинар* 69 (2019) 319–347.

³⁴ М. Поповић, Г. Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020, 37.

³⁵ М. Поповић, И. Бјелић, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, 163–178.

³⁶ Слободан Баришић, Маја Ђорђевић, „Истраживачки радови на цркви Светог Јована у селу Савову”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19 (1995) 96; Угљеша Војводић, „Црква Св. Јована у Савову код Студенице”, *Саопштења* 47 (2015) 72–74; Гордана Гаврић, „Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Сељашници. Прилог проучавању археолошке баштине Средњег Полимља”, у: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Милан Радујко, Беране–Београд 2011, 429–438.

Црква Ружица припада властеоским задужбинама које су се налазиле изван утврђеног града, али је богослужбено била намењена становницима утврђеног града Милешевца, значајне тачке у одбрамбеном систему Полимља и његовог подграђа (сл. 5 и 6). Утврђење Милешевац се налази на једној неприступачној литици, на почетку кањона Милешевке и на око 2 км удаљености од Манастира Милешева. Црква Ружица у суштинском и визуелном смислу добро кореспондира са утврђењем, о чему између осталог, сведоче трагови средњовековне калдрме на траси савременог пута који од цркве води ка граду. Осим тога, са доминантне литице на којој лежи утврђење јасно се сагледава шири простор на коме се налазе остаци Цркве Ружице, Манастир Милешева и испоснице.

Милешевац који се састојао из Горњег града, Доњег града и подграђа поседује две фазе изградње, једну млађу која припада периоду владавине Косача и другу старију која није јасно ограничена због недовољних археолошких података за датовање. Ипак, резултати истраживања Цркве Ружице отворили су могућност успостављања релативне хронологије између цркве и града, на следећи начин: старија фаза једнобродне Цркве Ружице, прочитована у наосу и фрагментима фресака датованих у 13. век, одговара старијој фази Милешевца, док млађа фаза, дограђена припрата, одговара млађој фази града, добу Косача. Такође се може претпоставити да је Црква Ружица била баштинска и гробна црква властелина који је управљао Милешевцем.³⁷

Поред утврђених градова у српским земљама средњег века, постојала су и друга насеља настала у таласу урбанизације, који је био условљен развојем трговине, као што су она формирана у подножју тврђава, на раскрсницама путева, покрај караванских станица или на местима повремених сајмова/панађура. Уз значајну путну комуникацију која је од Приморја водила ка унутрашњости Балкана, а у близини рудника на Рогозни, Голији и Глухавици, налазило се значајно српско средњовековно насеље, познато као Трговиште.³⁸ Овај систематски истражен локалитет у области Старог Раса, окружен Сопоћанима, Ђурђевим ступовима и Црквом светих апостола Петра и Павла, припада типу неутврђених градских насеља, које нема непосредну физичку везу са оближњим утврђењима. Током археолошких ископавања, поред великог броја профаних објеката откривене су четири цркве и више некропола. Ктитори

³⁷ Гордана Гаврић, Мирко Ковачевић, „Милешевац и црква Ружица – археолошка и архитектонска истраживања”, у: *Осам векова манастира Милешева*, књ. 1, ур. Петар Влаховић, Пријепоље–Београд 2013, 277–293.

³⁸ Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 38, 44–45.

су највероватније били угледни грађани, имућни трговци или поједине богате породице. Занимљиво је да су све четири цркве биле православне, о чему сведоче фреске са ћириличким натписима, иако су на Трговишту живели и дубровачки трговци који су често у местима свог боравка подизали католичке храмове.³⁹ Историјски извори из 1346. године упућују на њено постојање, али остаци ове цркве посвећене Светом Трифуну нису пронађени.⁴⁰

Све четири цркве на Трговишту су једнобродне камене грађевине, с тим што три имају полукружне апсиде, док је једна без ње (источни зид се равно завршава). Све су, такође, биле живописане, али су фреске толико страдале да су сачуване само у фрагментима.⁴¹ Међу наведеним црквама најстарија је Црква 1, подигнута у другој половини 12. века, над старијом некрополом, а чије се трајање поклапа са животом на оближњој Градини Рас. Припрата је дозидана касније, крајем 14. или почетком 15. века, када је црква обновљена и поново живописана. Током 14. века на Трговишту су, такође, изграђене остале три цркве. Тридесетих година 14. века подигнута је Црква 4, јединствена по равном апсидалном делу и открићу часне трпезе, а у другој половини 14. века Црква 2, у којој је као гробни прилог откривена звездица. Овај богослужбени предмет представља редак археолошки налаз, а на Трговишту је откривен у још две цркве. Звездице су прилагане уз посмртне остатке оних свештеника који су за живота служили у храмовима у којима су након упокојења почивали. У 14. веку је, такође, изграђена Црква 3, која је у 16. веку добила припрату у којој су сахрањивани женски чланови ктиторске породице Прибисалић. Испод пода ове цркве пронађено је стаклено кандило дубровачке провинијенције из средине 15. века, које потврђује живе трговачке активности између Трговишта и Дубровника.⁴²

За разлику од Трговишта које је било предмет вишегодишњих археолошких истраживања, већина других утврђених или неутврђених насеља истраживано је сондажно или у склопу конзерваторско-рестаураторских радова, тако да су њихови резултати често недовољни за

³⁹ Војислав Јовановић, Душица Минић, Славенка Ерцеговић-Павловић, „Некрополе средњовековног Трговишта”, *Новопазарски зборник* 14 (1990) 22.

⁴⁰ Сима Ђирковић, „Католичке парохије у средњовековној Србији”, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, ур. Властимир Ђокић, Београд 1997, 250.

⁴¹ Владета Петровић, Гордана Гаврић, „Црква као огледало урбаног простора. Свето и профано наслеђе средњовековног Трговишта”, у: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, Београд 2019, 201–204.

⁴² Душица Минић, „Боца и кандила од стакла из Цркве 3 у Трговишту”, *Новопазарски зборник* 13 (1989) 67.

формирање прецизније типологије. У случају тврђава једнако је тешко дати њихову морфолошку слику као и повући јасну границу када је реч о њиховој намени. На питање која су од њих имала преваходно војно-стратешки значај, а која су била властеоска боравишта и регионална средишта, ни историја ни археологија до сада нису пружиле потпуни одговор.⁴³ Иако су многа утврђења у функционалном смислу била регионална средишта, поједина од њих су имала додатну намену контроле и обезбеђења значајних путних праваца. Друга су опет у себи обједињавала више функција, док су нека у одређеном временском периоду мењала намену, као што је то био случај са Вишеградом, код Призрена.⁴⁴ Поједине тврђаве биле су истовремено и утврђено властеоско боравиште и регионално средиште, а могле су имати и отворено подграђе. У том смислу, запажају се и посебне просторне поделе, као на пример у Сталаћу, где се у оквиру утврђења посебно издваја део са владарско-властеоском резиденцијом. Са друге стране, властеоске тврђаве су представљале значајне отпорне тачке, које су са већим тврђавама чиниле јединствени одбрамбени систем земље. Такав је случај са Магличем, изграђеним на уској заравни стеновитог гребена подно Столова, како би се контролисала важна трговачка саобраћајница која је из Приморја водила ка унутрашњости земље.

Утврђење је са три стране имало природну баријеру коју је својим током формирала река Ибар, док су Главна кула и дубок ров усечен у стенску масу испред ње штитили једини копнени прилаз са североистока. Остале куле, квадратних основа биле су распоређене на приближно истој удаљености у циљу равномерне одбране утврђења, осим три куле на југозападном обзиђу које су подигнуте на међусобном мањем растојању како би заштитиле најужу страну утврђења.⁴⁵ Иако је Маглич грађен на

⁴³ У литератури се често за утврђења користи неодговарајући термин град. Иако је у средњем веку термин град означавао и утврђење и градско насеље, то у савременом српском језику није случај. Тако Александар Дероко дели градове (мисли се на тврђаве, утврђења) у пет група: 1. Градови који су изграђени на стратешким местима на граници и главним комуникацијама (Звечан, Маглич, Рам, Голубац); 2. Градови који су бранили рударска насеља (Брсково, Ново Брдо, Островица, Ћутет); 3. Градови који су бранили насеља, вароши, престонице (Београд, Смедерево, Призрен, Охрид, Скопље, Прилеп, Крушевац); 4. Градови који су штитили манастире (Ресава, Манасија, Раваница); 5. Градови који су штитили двореове владара (Рибник, Дебrc, Петрич, Јелеч, Некудим). Видети Александар Дероко, „Старе наше тврђаве”, *Уметнички преглед* 1 (1937–1938) 39–41. Иван Здравковић истиче да је главни моменат при изграђивању градова (мисли се на тврђаве) била способност за одбрану. Њихово утврђивање зависило је од тога шта је требало да бране: варош-престоницу, рударско или трговачко средиште, двор летњиковца, манастир или нешто друго. Видети Иван Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 12.

традицијама византијског војног градитељства из доба Комнина, у његовом одбрамбеном систему се уочавају поједине новине, као што су већи број кула дуж бедема, појава масивне и снажне бранич куле и увећане димензије одбрамбене куле.

Да је Маглич поред војно-стратегичког утврђења био и властеоско боравиште, потврђују објекти унутар утврђења као што су Црква Светог Ђорђа, Палата, цистерна, стамбени и помоћни објекти (сл. 7). Бригу о њиховој изградњи водио је архиепископ Данило II, како бележи његов биограф: *И у Магличу граду, и ту су била позната дела његових трудова. Јер у њему подиже прекрасне палате и остале ћелије, на пребивање онима који су тамо.* Такође се истиче његово прегалаштво посвећено цркви: *И ту, у Цркви Светог Георгија, у граду томе, утврди божаствени закон, да се у њој неизмењено свагда врши, обилно у њој поставивши божаствене књиге и све остале црквене потребе.*⁴⁶ Једнобродна камена Црква Светог Ђорђа, са касније призиданим нартексом, заузимала је централно место унутар зидина. Грађена упоредо са фортификацијама крајем 13. или почетком 14. века, веома је страдала, тако да се њен изворни облик може само претпоставити. Доградња нартекса на коме се запажају утицаји готичког стила повезују се са градитељским прегалаштвом архиепископа Данила II.⁴⁷ Иако је у средњем веку било неуобичајено да се сахрањује унутар зидина, осим у урбаним насебинама као што је то било Ново Брдо, уз Цркву Светог Ђорђа је формирана мања некропола. Унутар цркве нису откривени гробови, па ни ктиторски који се могао очекивати.

На основу откривених архитектонских остатака профаних и сакралних грађевина унутар средњовековног Маглича, сматра се да је град имао више намена, да је био војно утврђење, резиденцијални комплекс неког

Гордана Милошевић у периоду између XII и XV века разликује градска насеља уз тврђаве и неутврђена градска насеља (тргови). Према функцији града у чијем подножју су формирана, разликују се: подграђа жупских градова; подграђа рударских градова; трговачка подграђа; подграђа седишта владара. Видети Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 131.

⁴⁴ Утврђење Вишеград цар Душан је дао Манастиру светих архангела код Призрена да му буде *житница и виница и местохранилиште манастирско уместо пирга*. Видети Сениша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 88, 120.

⁴⁵ Marko Popović, *Maglički zamak*, Београд 2012, 196.

⁴⁶ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 373. Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила II*, превод Л. Мирковић, ур. Гордон Мак Данијел, Београд 1989, 114.

⁴⁷ М. Popović, *Maglički zamak*, 90–106.

високог достојанственика, али и жички рефугијум. У прилог овом мишљењу иду историјске околности у време подизања утврђења, у последњим годинама 13. и у првим деценијама 14. века, када се изводе велики радови на обнови Жиче под будним оком архиепископа Јевстатија II.⁴⁸ Ипак, Маглич је превасходно имао функцију утврђења будући да се око њега није развило цивилно насеље.⁴⁹

На основу увида у архитектонске концепте средњовековних утврђења, запажа се да је најбоље брањени простор био унутрашњи град – цитадела, у коме је могао бити смештен владарски или властелински двор или, пак, кућа заповедника тврђаве. У цитадели су се, такође, налазили различити објекти, намењени за становање, али и за смештај и обраду хране, као што су житнице, кухиње и пекаре. Живот је, наравно, био незамислив без воде, тако да су битну улогу имала постројења за воду, попут цистерни. Како би одбрана унутрашњег дела града била поузданија и јача, бедеми су добијали већи број кула.⁵⁰ Током времена, уз поједина утврђења су се формирала подграђа као центри трговачких и занатских послова. Пошто је свако утврђење имало своју посаду и послугу, владар је посади за издржавање даривао једно или више села, тако да је потчињено сеоско становништво имало јасно дефинисане обавезе према свом феудалном господару. Иако су утврђења заједно са селима и подручјем која су контролисала чинила јединствено аграрно подручје, у економском смислу утврђења нису битно утицала на своје ближе и даље окружење као што је то био случај са градским насељима.⁵¹ Поред низа световних функција које су биле обједињене унутар и око самих утврђења, живот средњовековног човека је био незамислив без сакралне димензије људског бивствовања, која се између осталог огледала и у подизању цркава унутар или подно утврђења. У овом раду смо покушали да на изабраним примерима покажемо да не постоје правила када је реч о томе на ком месту се позиционирају храмови, унутар или изван обзиђа. Интензивнија археолошка истраживања средњовековних утврђења несумњиво би пружила нове и значајне податке за проучавање сакралне архитектуре на простору српских средњовековних земаља.

⁴⁸ Isto, 196–201.

⁴⁹ Марко Поповић, „Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта”, *Саопштења* 34 (2002) 159; Гордана Симић, *Донжон куле: у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010, 83.

⁵⁰ Г. Симић, *Донжон куле*, 84.

⁵¹ Милош Благојевић, „Град и жупа – међе градског друштва”, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево–Београд 1992, 70.

Списак илустрација

1. Крушевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
2. Смедеревски град, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
3. Ново Брдо, цитадела (фото: преузето из: Марко Поповић, Гордана Симић, Утврђења средњовековног града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 20, Београд 2020, стр. 237)
4. Ново Брдо, Црква Светог Николе, катедрала (фото: преузето из: Марко Поповић, Игор Бјелић, Црква Светог Николе, катедрала града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 19, Београд 2018, стр. 31)
5. Милешевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
6. Црква Ружица, основа цркве и некрополе (цртеж: М. Ковачевић, М. Урошевић)
7. Маглич, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

1. Крушевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

2. Смедеревски град, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

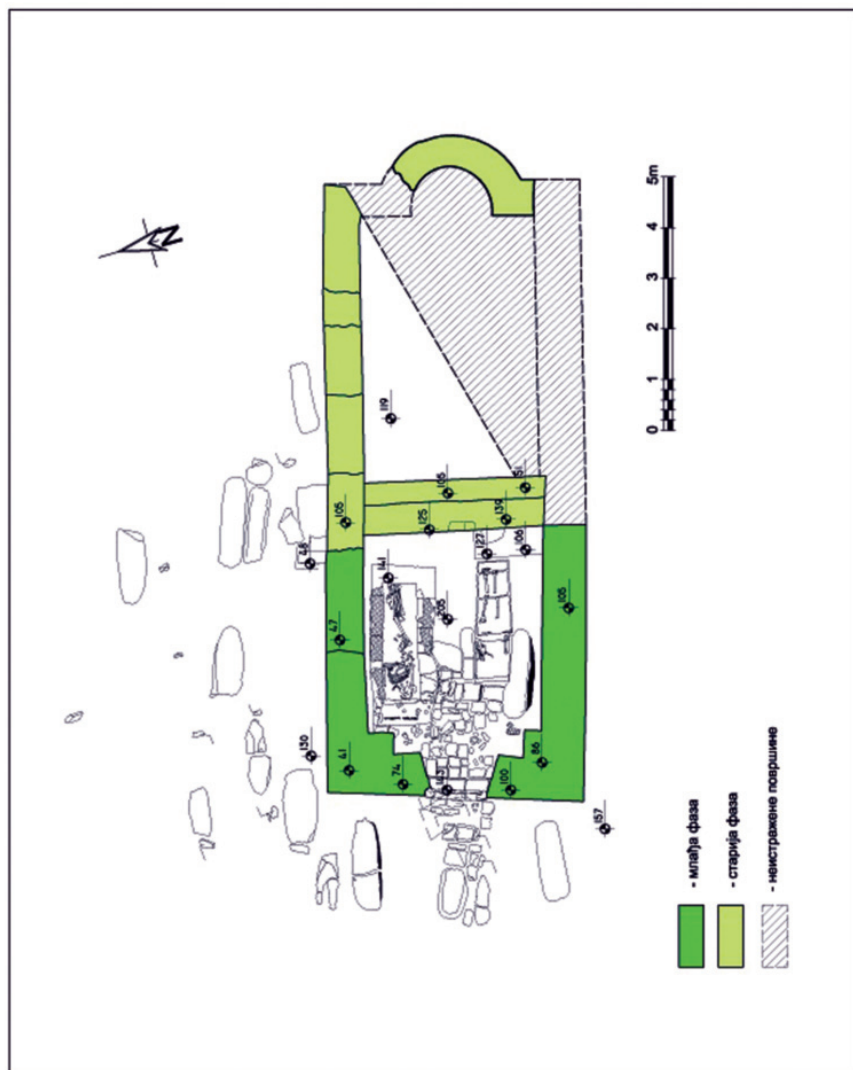
3. Ново Брдо, цитадела (фото: преузето из: Марко Поповић, Гордана Симић, Утврђења средњовековног града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 20, Београд 2020, стр. 237)

4. Ново Брдо, Црква Светог Николе, катедрала (фото: преузето из: Марко Поповић, Игор Бјелић, Црква Светог Николе, катедрала града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 19, Београд 2018, стр. 31)

5. Милешевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

6. Црква Ружица, основа цркве и некрополе (цртеж: М. Ковачевић, М. Урошевић)

7. Маглич, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866]

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 1989. [Danilo Drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Gordon Mak Danijel, Damnjan Petrović, Beograd, 1989]

Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила II*, превод Лазар Мирковић, ур. Гордон Мак Данијел, Београд 1989, 78–121. [Danilovi nastavljачи, *Život arhiepiskopa Danila II*, prevod Lazar Mirković, ur. Gordon Mak Danijel, Beograd 1989, 78–121]

Живојиновић, Драгић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Стари српски архив* 9 (2010) 3–17. [Živojinović, Dragić, „Povelja kralja Milutina Hilandaru prethodno pripisivana njegovom bratu Dragutinu”, *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 3–17]

Јагић, Ватрослав, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 223–328. [Jagić, Vatroslav, „Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića despota srpskog”, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 223–328]

Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2009. [Konstantin Filozof, *Život Stefana Lazarevića despota srpskog*, prevod i napomene Gordana Jovanović, Beograd 2009]

Мишић, Синиша, Суботин-Голубовић, Тајјана, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003. [Mišić, Siniša, Subotin-Golubović, Tađjana, *Svetoarhandželska hrisovulja*, Beograd 2003]

Соловјев, Александар, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980. [Solovjev, Aleksandar, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd 1980]

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на српскословенком Томислав Јовановић, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, predgovor, prevod i komentari Ljiljana Juhas Georgievska, izdanje na srpskoslovenskom Tomislav Jovanović, Beograd 1999]

Литература – Secondary Works

Buchwald, Hans, *Byzantine Town Planing – Does it Exist?*, Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001), ed M. Grünbart-E. Kislinger-A. Mutehesius-D.

Ch. Stathakopoulos (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 11= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschriften 356, Wien 2007) 57–73.

Cassidy-Welch, Megan, „Space and Place in Medieval Contexts”, *Parergon* 27.2 (210) 1–12.

Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Cambridge 1991.

Popović, Marko, *Maglički zamak*, Beograd 2012.

Баришић, Слободан, Ђорђевић, Маја, „Истраживачки радови на цркви Светог Јована у селу Савову”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19 (1995) 95–96. [Barišić, Slobodan, Đorđević, Maја, „Istraživački radovi na crkvi Svetog Jovana u selu Savovu”, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 19 (1995) 95–96]

Благојевић, Милош, „Град и жупа – међе градског друштва”, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, 67–84, Смедерево–Београд 1992. [Blagojević, Miloš, „Grad i župa – međe gradskog društva”, у: *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII vek)*, ur. Jovanka Kalić i Milosav Čolović, 67–84, Smederevo–Beograd, 1992]

Војводић, Угљеша, „Црква Св. Јована у Савову код Студенице”, *Саопштења* 47 (2015) 67–86. [Vojvodić, Uglješa, „Crkva Sv. Jovana u Savovu kod Studenice”, *Saopštenja* 47 (2015) 67–86]

Гаврић, Гордана, „Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Селашници. Прилог проучавању археолошке баштине Средњег Полимља”, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, ур. Милан Радујко, 429–438, Беране–Београд 2011. [Gavrić, Gordana, „Crkva Ružica podno Mileševca i Pusta crkva u Seljašnici. Prilog proučavanju arheološke baštine Srednjeg Polimlja”, у: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, ur. Milan Radujko, 429–438, Berane–Beograd 2011]

Гаврић, Гордана, Ковачевић, Мирко, „Милешевац и црква Ружица – археолошка и архитектонска истраживања”, у: *Осам векова манастира Милешеве*, књ. 1, ур. Петар Влаховић и други, 277–293, Пријеполје–Београд 2013. [Gavrić, Gordana, Kovačević, Mirko, „Mileševac i crkva Ružica – arheološka i arhitektonska istraživanja”, у: *Osam vekova manastira Mileševe*, knj. 1, ur. Petar Vlahović i drugi, 277–293, Prijepolje–Beograd 2013]

Гуревич, Арон, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994. [Gurević, Aron, *Kategorije srednjovekovne kulture*, Novi Sad 1994]

Дероко, Александар, „Старе наше тврђаве”, *Уметнички преглед* 1 (1937–1938) 39–41. [Deroko, Aleksandar, „Stare naše tvrđave”, *Umetnički pregled* 1 (1937–1938) 39–41]

Здравковић, Иван, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970. [Zdravković, Ivan, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji*, Beograd 1970]

Ивановић, Милан, „Црквени споменици XIII–XX век”, у: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, ур. Атанасије Јевтић, 387–552, Призрен–Београд 1987. [Ivanović, Milan, „Crkveni spomenici XIII–XX vek”, у: *Zaduzbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, ur. Atanasije Jevtić, 387–552, Prizren–Beograd 1987]

Јовановић, Војислав, Минић, Душица, Ерцеговић-Павловић, Славенка, „Некрополе средњовековног Трговишта”, *Новопазарски зборник* 14 (1990) 19–44.

[Jovanović, Vojislav, Minić, Dušica, Ercegović-Pavlović, „Nekropole srednjovekovnog Trgovišta”, *Novopazarski zbornik* 14 (1990) 19–44]

Катић, Срђан „Митрополијска црква Благовештења у Смедереву”, *Историјски часопис* 69 (2020) 107–126. [Katić, Srđan, „Mitropolijaska crkva Blagoveštenja u Smederevu”, *Istorijski časopis* 69 (2020) 107–126]

Ковачевић, Мирко, „Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда”, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. Милош Мацура, 271–274, Београд 2001. [Kovačević, Mirko, „Izračunavanje broja stanovnika srednjovekovnog grada Novog Brda”, у: *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*, ур. Miloš Macura, 271–274, Београд 2001]

Ковачевић, Мирко, „Профана архитектура средњовековног Крушевца”, у: *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, ур. Ђурђе Бошковић, 13–29, Београд–Крушевац 1980. [Kovačević, Mirko, „Profana arhitektura srednjovekovnog Kruševca”, у: *Arheološka istraživanja Kruševca i moravske Srbije*, ур. Đurđe Bošković, 13–29, Београд–Крушевац 1980]

Милошевић, Гордана, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997. [Milošević, Gordana, *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji*, Београд 1997]

Минић, Душица, „Боца и кандила од стакла из Цркве 3 у Трговишту”, *Новопазарски зборник* 13 (1989) 59–69. [Minić, Dušica, „Boca i kandila od stakla iz Crkve 3 u Trgovištu”, *Novopazarski zbornik* 13 (1989) 59–69]

Мркобрад, Душан, „Резултати археолошких и конзерваторских радова на утврђеном комплексу на Градини код Постења”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992) 65–68. [Mrkobrad, Dušan, „Rezultati arheoloških i konzervatorskih radova na utvrđenom kompleksu na Gradini kod Postenja”, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 16 (1992) 65–68]

Мркобрад, Душан, „Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта”, у: *Стефан Немања – Симеон Мироточиви – историја и предање*, ур. Јованка Калић, 249–258, Београд 2000. [Mrkobrad, Dušan, „Stefan Nemanja i tradicija raškog episkopskog središta”, у: *Stefan Nemanja – Simeon Mirotočivi – istorija i predanje*, ур. Jovanka Kalić, 249–258, Београд 2000]

Ненадовић, Слободан, *Богородица Љевишка: њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд 1963. [Nenadović, Slobodan, *Bogorodica Ljeviška: njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena*, Београд 1963]

Николић, Серафим, *Призрен од средњег века до савременог доба (урбанистичко-архитектонски развој)*, Приштина–Призрен, 1998. [Nikolić, Serafim, *Prizren od srednjeg veka do savremenog doba (urbanističko-arhitektonski razvoj)*, Приштина–Призрен 1998]

Панић, Драга, Бабић, Гордана, *Богородица Љевишка*, Београд 1975. [Panić, Draga, Babić, Gordana, *Bogorodica Ljeviška*, Београд 1975]

Петровић, Владета. „Градски метох”, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Синиша Мишић, 135–146, Београд 2015. [Petrović, Vladeta, „Gradski metoh”, у: *Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012)*, ур. Siniša Mišić, 135–146, Београд 2015]

Петровић, Владета, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима”, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–87. [Petrović, Vladeta, „Društveno raslojavanje u srpskim srednjovekovnim rudarskim gradovima”, *Naša prošlost* 12 (2011) 79–87]

Петровић, Владета, Гаврић, Гордана, „Црква као огледало урбаног простора. Свето и профано наслеђе средњовековног Трговишта”, у: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, ур. Владимир Вукашиновић, Порфирије Перић, 295–317, Београд 2020. [Petrović, Vladeta, Gavrić, Gordana, „Crkva kao ogledalo urbanog prostora. Sveto i profane nasleđe srednjovekovnog Trgovišta”, у: *Bogoslovlje i duhovni život Karlovačke mitropolije*, ур. Vladimir Vukašinić, Porfirije Perić, 295–317, Београд 2020]

Поповић, Даница, „Мошти Св. Луке – српска епизода”, у, иста, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, ур. Душан Батаковић, 295–317, Београд 2006. [Popović, Danica, „Mošti Sv. Luke – srpska epizoda”, у, иста, *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, ур. Dušan Bataković, 295–317, Београд 2006]

Поповић, Марко, „Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града”, *Старинар* 50 (2000) 201–219. [Popović, Marko, „Ka problemu srednjovekovnih crkvi Smederevskog grada”, *Starinar* 50 (2000) 201–219]

Поповић, Марко, „Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта”, *Саопштења* 34 (2002) 157–177. [Popović, Marko, „Lipovac – tragovi srednjovekovnog vlasteoskog boravišta”, *Saopštenja* 34 (2002) 157–177]

Поповић, Марко, *Смедеревски град*, Београд 2013. [Popović, Marko, *Smederevski grad*, Београд 2013]

Поповић, Марко, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, 373–391, Београд 2011. [Popović, Marko, „Smederevski grad – etape građenja i značenje”, у: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, ур. Momčilo Spremić, 373–391, Београд 2011]

Поповић, Марко, Бјелић, Игор, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, Београд 2018. [Popović, Marko, Bjelić, Igor, *Crkva Sv. Nikole: katedrala grada Novog Brda*, Београд 2018]

Поповић, Марко, Бикић, Весна, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004. [Popović, Marko, Bikić, Vesna, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*, Београд 2004]

Поповић, Марко, Симић, Гордана, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020. [Popović, Marko, Simić, Gordana, *Utvrđenja srednjovekovnog grada Novog Brda*, Београд 2020]

Симић, Гордана, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010. [Simić, Gordana, *Donžon kule u fortifikaciji srednjovekovnih gradova*, Београд, 2010]

Ђирковић, Сима, „Католичке парохије у средњовековној Србији”, у: исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, ур. Властимир Ђокић, 240–258, Београд 1997. [Đirković, Sima, „Katoličke parohije u

srednjovekovnoj Srbiji”, u, isti, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, ur. Vlastimir Đokić, 240–258, Beograd 1997]

Ђирковић, Сима, Ковачевић Којић, Десанка, Ћук, Ружа, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002. [Ćirković, Sima, Kovačević Kojić, Desanka, Ćuk, Ruža, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2002]

Џуњак, Млађан, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 2011. [Cunjak, Mlađan, *Smederevska tvrđava: novija istraživanja*, Smederevo 2011]

Vladeta Petrović, Gordana Gavrić

**CHURCHES IN SERBIAN MEDIEVAL FORTIFICATIONS AND
URBAN SETTLEMENTS (12–15TH CENTURIES). SELECTED
EXAMPLES**

Summary

Several different types of cities existed in parallel in the Serbian medieval state: old Byzantine cities, mining urban settlements, capital cities, fortifications with suburbs and marketplaces. Christianity, whose present-day heritage includes numerous churches built in settlements across the Serbian lands, gave a particular dimension to each type of the city. There is not a single urban settlement without a church, or a city without church jurisdiction.

At the time of the Nemanjić dynasty, there was no single, unique capital, but rulers lived in their different courts, of which some were located in the most important cities. Some of these settlements became central places in concrete historical periods, such as the Ras fortress.

Judging by the comparative analysis of results of the research into medieval sites (Maglič, Kruševac, Smederevo, Novo Brdo, Mileševac), churches in medieval fortifications and settlements were erected in different locations and for different purposes. The court church of prince Lazar, built in his capital city of Kruševac, belongs to the small group of churches that have been preserved within fortifications, since many were demolished in the Turkish period. The church built in the Morava architectural style, with pronounced verticalism, dedicated to St Stephen and known today as Lazarica, dominates the internal space of the medieval perimeter wall.

In the Smederevo city, the largest Serbian fortification, despot Đurađ Branković built the Annunciation Church, which has not been precisely located to date. The church erected in the older cult place is assumed to have been a court church and was built at the same time as the Small Town, outside the perimeter wall (1428–1430). After the construction of the Big Town, it was found within the fortification which was completed before the Turkish conquest of Smederevo in 1439. The Church of the Dormition of the Most Holy Theotokos (today in the contemporary cemetery), the only preserved sacral edifice from the time of the construction of the fortification, may have served, in one period, as the cathedral church for Smederevo metropolitans. This does not bring into question the fact that despot Đurađ Branković built in his capital city the cathedral church where the relics of St Luke were kept, but this church has not been discovered to date.

In the Serbian lands of the Middle Ages, some larger cities were important episcopal and economic centres, such as Prizren and Novo Brdo. The episcopal Church of Our Lady of Ljeviš in Prizren was located in the very core of the urban settlement, outside the city walls. The cathedral Church of St Nicholas in Novo Brdo, one of the

largest Serbian medieval churches, is located within the spacious suburbs not far away from the square. In terms of its monumentality, the three-nave edifice with a spacious narthex is on a par only with the sumptuous, 14th-century rulers' endowments, Dečani, Banjska and the Holy Archangels near Prizren. It is assumed that it was the seat of the bishops of Lipljan-Gračanica who used to carry the title of Novo Brdo metropolitans as well. A small single-nave church was located in the Upper Town and there were two churches in the Lower Town, one of which was two-confessional. In addition to the majority Orthodox population, the Catholics, Saxons, Kotorans and people of Dubrovnik stayed in Novo Brdo temporarily or permanently. They had their own church in the Lower Square – Santa Maria in Novomonte, known as the Saxon church.

Archbishop Danilo II showed great zeal in building secular and sacral edifices in Maglič, a medieval multi-functional fortification (a military fortification, residential complex and the Žiča refuge), built at the strategically important place in the Ibar Gorge. He was particularly devoted to the Church of St George, built in parallel with the fortifications in the late 13th or early 14th century.

A characteristic example of construction of a church outside the fortification is the Ružica Church, a nobleman's endowment, whose services were intended for the population of the fortified city of Mileševac, an important point in the defence system of Polimlje. A relative chronology between the Church and the City was established as follows: the older phase of the single-nave Ružica Church seen in the naos and fragments of frescoes dated to the 13th century corresponds to the older phase of Mileševac, while the younger phase, the added narthex, corresponds to the younger phase of the City – the period of Kosače.

In addition to fortified cities in the Serbian lands of the Middle Ages, there were also other settlements created in the wave of urbanisation prompted by the development of trade, such as those formed at the foot of fortresses, at a crossroads, near caravan stations or at places of temporary fairs/panadurs. Trgovište in the area of Stari Ras belongs to this type of a non-fortified urban settlement. Four smaller churches were discovered there, and their ktetors were most probably reputable citizens, well-off merchants or rich families.

On the selected examples of fortifications and settlements it has been shown that there are no rules when it comes to where churches were positioned, inside or outside the perimeter wall. More intensive archaeological research into medieval fortifications would doubtless offer new and significant data for studying sacral architecture in the area of the Serbian medieval lands.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 13.06.2022.